

بازخوانی ماجرای لوله‌کشی آب مسجد جامع گوهرشادکه حاصل ارادت حاج محمدباقر کلکته‌چی به امام‌رضا(ع) بود

باقیات الصالحات تاجر تبریزی در مشهد

سیده‌نعیمه زینبی! بهار سال ۱۲۲۸ بود که یک آگهی درمیان بزرگان و مردم دست‌به‌دست می‌شد و خبر از افتتاح لوله‌کشی آب مسجد جامع گوهرشاد می‌داد. در بحبوحه بی‌آبی شهر و تشنگی قنات‌های آن دوران، این خبر بسیار مهم و مسرت‌بخش بود. «کلکته‌چی» همان مردی بود که وقتی فهیمد مسجد جامع شهر مشهد آب ندارد، مرام‌گذاشت و این مشکل را با دست‌خودش حل کرد. اکنون که ۲۵سال از آن ماجرا می‌گذرد، به‌سراغ بازخوانی آن رفته‌ایم تا از قنات سرده، مسجدگوهرشادوحاج‌محمدباقر بگوئیم.

تلگراف متولی به یک تاجر!

شاید باید ماجرا را از تلگرافی که ازسوی محسن طاهری، تولیت مسجد گوهرشاد، برای حاج‌محمدباقر خوئی کلکته‌چی، به‌سوی تهران و سرای دلگشا مخابره شد، شروع کنیم. در این نامه کوتاه آمده است: «با تأییدات الهی، لوله‌کشی مسجد جامع، خاتمه پذیرفته و مقرر است افتتاح آب در روز ۲۳ خرداد که مصادف با مولود مسعود حضرت ولی عصر عجل‌ا... فرجه می‌باشد، انجام شود. خواهشمندم حسب‌الوعدۀ جنابعالی که مسبب ربانی (معنوی) این خیرات عظیم شده‌اید، در این موقع تشرّف حاصل فرمایید».

طبق این دعوت‌نامه، حاج محمدباقر به‌مراسم افتتاحیه لوله‌کشی مسجد گوهرشاد دعوت شده که خود او یکی از خیران مهم آن بوده است؛ البته کلکته‌چی نمی‌تواند به این دعوت پاسخ مثبت بدهد و متنی با این مضمون می‌نویسد: «جناب آقای طاهری، متولی محبوب و محترم مسجد گوهرشاد! تلگراف هجده‌م آن جناب، دایر به خاتمه لوله‌کشی مسجد و افتتاح آن رسید. با نهایت مسرت، از خدمتگزاری حاضرین محترم در روز افتتاح و آستان بوسی حضرت ثامن‌الائمه^(ع) و زیارت دوستان خوشحالی می‌شدم، اما متأسفانه مریض بودن فرزند زین‌العابدین و مسافرت ایشان، فعلا من را از این فیض عظمی محروم کرده است.»

اودر ادامه نامه از متولی مسجد می‌خواهد که به‌مسئولان وحجج اسلام و به‌صورت خاص به صنعتگران و کارگران این پروژه، سلام او را برسانند وتشکر کنند. این ادبیات، هم تواضع وفروتنی این شخصیت را به‌اثبات می‌رساند و هم نقش محمدباقر خوئی کلکته‌چی را در لوله‌کشی مسجد گوهرشاد در سال ۱۲۲۸ پررنگ می‌کند. جالب است که در پایان این تلگراف می‌نویسد: «در مجلس افتتاح، راجع‌به‌متوضای (محل وضو) مسجد نیز مذاکره و اقدام مؤثری بفرمایید» تا شوق این خَیّر برای ادامه عمل نیک خود در مسجد گوهرشاد را نشان بدهد. این ماجرا باعث می‌شود در احوال خانواده کلکته‌چی دقیق‌تر شویم.

نخستین لوله‌کشی مسجد گوهرشاد

البته سال ۱۲۲۸ خورشیدی نخستین باری نبود که لوله‌های فلزی، آب را به مسجد مهم شهر می‌آوردند. در پایان عهد تیموری و آغاز دوره صفوی یعنی حدود صد سال پس از ساخت مسجد گوهرشاد، پیاپی در این مسجد ساخته‌شد که نمازگزاران در آن وضومی‌گرفتند. اما با افزایش جمعیت، مسجد دچار کم‌آبی‌شد وبزرگان وقت را به‌تکلیف‌انداخت. مهدی‌قلی‌بیگ در سال ۱۰۲۷قمری، قناتی دایر و آب آن را وقف حمام خود و مسجد گوهرشاد کرد، اما این راه حل هم مشکل را حل نکرد. سال‌ها بعد، سلطان حسین میرزا نیزالدوله والی خراسان شد وتلاش کرد آب پاکیزه‌ای برای مسجد گوهرشاد فراهم کند. او قراردادی بامیرزا مرتضی‌قلی خان طباطبایی‌بست تا آب لوله‌کشی از باغ منبع به مسجد گوهرشاد آورده شود و نخستین لوله‌کشی به سبک جدید در مشهد رقم بخورد. طبق نوشته «بدایع نگار» در کتابش، مجلس مشاوره‌ای در دارالتولیه‌باحضور علمائومناجیدگان ادارات ومهندسان آن زمان ومعماران برگزار و قرار شد مجرای از خط بازارچه سراب و چهارباغ و بازار حفر کنند و یک منبع، این مجرا را تغذیه کند. آن زمان اروپایی‌ها به کمک این طرح آمدند و با مخارج گزاف، منبعی روی قنات‌های شهر ساختند و با ماشین بخار، آب را از داخل قنات به

درون منبع هدایت کردند و بالوله‌های آهنین به مسجد رساندند. در بحبوحه جنگ جهانی اول باسختی فراوان، اسباب و وسایل این کار از طریق کشتی به ایران رسید. سرانجام در میانه‌های سال ۱۲۹۲ خورشیدی، مراسم افتتاح آب مسجد برگزار شد. در این روز «میرزا حسن خان شجاع‌الایاله»، رئیس بلدیه، در توصیف آب لوله‌کشی، شعری به این مضمون سرایید: «خسرو شرق نیزالدوله/ که خدایش کند نگهداری/ آن که در کار ملت و دولت/ دست غیبش همی دهد یاری/ منبعی ساخت آب مسجد را/ محض دین‌پروری و دینداری/ لوله ز آهن به جو نهاد و نمود/ آب از جوی آهنین جاری».

ماجرای کلکته‌چی و لوله‌کشی دوم مسجد

حالا ما چرا می‌خواهیم در ۲۵سال بعد دنبال کنیم؛ زمانی که مشهد به‌شدت دچار کم‌آبی است و دهان خشک قنات‌های شهر نمی‌تواند پاسخگوی نیاز مردم باشد. در این زمان آب مسجد گوهرشاد هم حال نزاری دارد که باید فکری اساسی برایش کرد. در چنین شرایطی، ماجرای لوله‌کشی دوم پیش می‌آید. در تیرماه ۱۲۲۷ خورشیدی، حاج محمدباقر خوئی کلکته‌چی به یابوسی باگاہ ملکوتی امام‌رضا(ع) می‌آید و متوجه اتفاق ناگوار خشک سالی و اثر آن بر آب مسجد می‌شود. حاج محمدباقر از طرفی می‌فهمد که پولی در بساط نایب التولیه مسجد نیست بخواهد اوضاع آب آن را سامان بدهد. پیش از این، پول زیادی خرج شده بود تا مسجد تاریخی شهر از تک‌وتانیفتد و سرپایماند. از جمله

چهارشنبه مطلا

حاج محمدباقر کلکته‌چی که بود؟

اصل و ریشه خاندان کلکته‌چی به حاج‌زین‌العابدین کلکته‌چی بازمی‌گردد. او چهار پسر به نام‌های حاج محمد، حاج علی محمد، حاج حسین قلی و حاج محمدباقر و یک دختر به نام خدیجه داشت. اساس تجارت این خانواده متحول را چای کلکته تشکیل می‌داد و به همین دلیل به کلکته‌چی معروف شدند. آن‌ها صاحب یکی از کارخانجات قدیمی ریستنگی و بافندگی تبریز بودند و دستی هم در صنعت فرش بافی داشتند. ردونشان فرش‌های اهدایی آن‌ها را هنوز می‌توان در بارگاه امام حسین^(ع)، مسجد کلکته‌چی تبریز، مسجد ایکی‌قالای تبریز و مقبره نادرشاه افشار یافت. حاج محمدباقر، پسر چنین خانواده‌ای بود و همانند دیگر اعضای آن، فعالیت‌های خیریه و مهمی را برای عمران شهر انجام می‌داد. آن نیکوکاری‌های این شخصیت می‌توان به مشارکت در ساخت بخش‌هایی از مسجد جامع تبریز، تعمیر و نوسازی مدرسه طالیبه و احداث کتابخانه دیانت در آن مدرسه، ایجاد چاه آب و لوله‌کشی آب در محله ایکی‌قالا و اختصاص دادن بخشی از مال‌التجاره خود برای ساخت مدرسه در اردبیل اشاره کرد. البته این تنها خدمات نیک این مرد خیرخواه نبود و او در ایجاد قنات و تأمین آب شرب برای زائران حرم امام‌رضا(ع) از طریق ایجاد سقاخانه هم نقش داشت که باید در فرصتی دیگر، اسناد آن را جست‌وجو کرد. از دیگر فعالیت‌های او که ما به‌خاطر آن، امروز به‌سراغش رفته‌ایم، مشارکت در لوله‌کشی مسجد گوهرشاد است. این مختصر را گفتیم تا دلیل دعوت خاص و با احترام متولی مسجد گوهرشاد از این فرد نیکوکار را بدانید.

فرزند و جانشین آن مرحوم، امور کار را به‌دست می‌گرفت وتلاش می‌کند اوضاع این مکان مقدس را بهبود ببخشد و با کمک خیران از پس این کار برمی‌آید.

جشنی برای یک ابرسانی نیکوکارانه

یک روز پیش از روز موعود، دعوت‌نامه‌ای در روزنامه آزادی به چاپ می‌رسد. در ۲۲ خرداد ۱۳۲۸ این جریده می‌نویسد: «چون لوله‌کشی آب مسجد گوهرشاد پایان یافته و روز دوشنبه آب قنات سرده در مسجد جاری خواهد شد، از طرف آقای محسن طاهری، متولی جامع گوهرشاد، جشنی فردا که مصادف بامیلاد حضرت حجت عصر علیه‌السلام است، به‌شکرانه آب و موقوفت گرفته خواهد شد و آقایان علمای آقایان رؤسا ومحترمین وجوه اهالی مشهد، دعوتی شده است که از ساعت چهارونیم تا شش ونیم عصر در مسجد حضور به هم رسانیده و در جشن شرکت کنند. به قرار مذکور تا ساعت شش ونیم، جشن صورت رسمیت خواهد داشت و از آن ساعت به بعد، از اهالی شهر پذیرایی خواهد شد.»

در شماره بعدی روزنامه هم خبر برگزاری این جشن به چاپ می‌رسد و محسن صدرا لاشراف که از بهمن ۱۳۲۷ استانداز خراسان شده است، پای شیر آب تعبیه‌شده در مسجد می‌رود و پیچ لوله آب را باز می‌کند تا مایع گوارای سرده که آن زمان جزو بهترین‌آب‌های مشهد بوده است، در لوله‌های مسجد از سعدآباد به‌سوی این بنای مقدس، جاری شود و در حوض زیبای صحن و سرای گوهرشاد فواره برزند.

سیدی! کاشی‌های هزاررنگ حرم با نقش‌های اسلیمی‌اش، قرن‌هاست کنار هر برگ و گلش، خطی برآمده از لوح جان دارد و این، یادگار هنر خوشنویسانی است که احادیث قدسی و کلام مبارک ائمه اطهار^(ع) را به یادگار بر خشت‌به‌خشت آستان ملائک پاسبان حضرت دوست، جاودان کرده‌اند؛ خطوطی که در یک چشم گرداندن به هرسو عیان است؛ گاهی به ثلث و گاهی به نستعلیق، ناگفته‌نماند که کتیبه‌های حرم رضوی تنها در احادیث خلاصه نمی‌شود و می‌توان اسماء الحسنی، اشعار فارسی و مدایح بسیاری را در ستایش ضامن آهو دید که شمار همه این‌ها از حساب خارج است؛ برای نمونه در حرم مطهر رضوی تنها ۱۲۵ کتیبه از دوره صفوی و بعد از آن وجود دارد که احادیث مختلفی از امامان معصوم^(ع) بر آن‌ها نقش بسته است و مضمون بیشترشان، ارشاد و نصیحت و پند و اندرز است. این احادیث از سقف تا طاقی‌ها را گرفته است و برای همه افراد، قابل قرائت و استفاده نیست و اکنون نیز جنبه تربینی و تشریفاتی دارند.

آیه‌ها و سوره‌های مختلف قرآن و ادعیه‌ها، از دیگر مضماین کتیبه‌های حرم هستند که از این نمونه، می‌توان به کتیبه مزین به «سوره الواقعة» در روضه منوره اشاره کرد. یکی دیگر از کتیبه‌های قرآنی، مزین به آیه «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِجْنَ مِنَ الدُّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا» است که با خط ثلث و رنگ سبز درمیان رنگین‌کمان نقش‌ها و رنگ‌ها جلوه‌گری می‌کند. اما

شاهکار این نوع کتیبه را باید زیر سقف گنبد حرم مطهر، بالای طاق در فاصله شش مترونیمی از کف، جست‌وجو کرد. متن این کتیبه که یادگار علیرضا عباسی، خوشنویس معروف عصر صفوی است، شامل آیات سوره «جمعه» است و گویا در گذشته، میان دایره‌ای از یک گچ‌بری زیبا قرار داشته است. عزیزا... عطاردی در شرح خاطراتش درباره این کتیبه می‌نویسد: «یکی از معماران عالی‌رتبه آستان مقدسه رضوی، معتقد است که گچ‌بری این کتیبه، نظیر آن چیزی است که در آرامگاه خواجه ربیع وجود دارد. وقتی می‌خواستند حرم را آینه‌کاری کنند، آینه‌ها را در راستای خطوط گچ‌بری‌ها طوری بریدند و نصب کردند که به آن آسیبی نرسد و اگر روزی آینه‌ها برداشته شوند، آن هنر چشم‌نواز از پس حجاب بیرون می‌آید».

سوای این، گویا در گذشته نیز آیات مبارکه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا»، آیه ۳۳ سوره احزاب، آیه تطهیر، قسمتی از آیات ۲۵ و ۲۶ سوره نور و آیاتی از سوره کهف، انسان و آیت‌الکریسی، روزگاری بر «آزاره» (سمت پایین دیوارهای حرم با پوششی از کاشی یا سنگ) حرم امام‌رضا(ع) نصب بوده است. ناگفته‌نماند که قسمتی از حدیث سلسله‌الذهب نیز بر روی سنگی با قلم سیه، خوشنویسی شده است. سوای این‌ها، کتیبه‌ای با مضمون «دعای جوشن کبیر» هم بین دارالسلام و گنبد حاتم‌خانی نصب بوده که گویا بر چهارده قطعه سنگ مرمر و به خط ثلث، حکاکی شده بوده است.

تاریخ حرم

گذری بر تاریخ غبارروبی حرم امام‌رضا(ع) در دهه کرامت
صاف کردن دل با بردن گرد از گرد خانه دوست

سیدی!فراشی وجاروکشی بارگاه ملائک پاسبان امام هشتم^(ع) را باید جزو قدیمی‌ترین مشاغل آستانه دانست؛ خدمتی که قرن‌هاست نه پیر و جوان می‌شناسد نه فقیر و غنی که به قول شاعر، «عرشیان جاروکش مشتاق دربار اویند»؛ خدمتی که سوای رسم خادمی‌اش، ارادت‌ی می‌خواهد بی‌ثالی و البته خیلی‌ها، بی‌نذر و حاجتی یا اظهار بندگی، کمر به خدمت این شاه، خم کرده‌اند و در این کمان، کمال و سربلندی دنیای دیگری را می‌جویند، خاصه در دهه کرامت که رسم مهمان‌نوازی و ادب آستان بوسی‌اش، حکم می‌کند همه چیز در عین پاکیزگی و درخشندگی باشد.

● غبارروبی روزانه ۳۵هزار مترمربع از صحن و سرای حرم امام‌رئوف^(ع) این رسم سال‌ها سبب شده است پیش از فرارسیدن روزهای میلاد حضرت ثامن^(ع)، فراشان وجاروگشان به‌صف شوند و غبار از صحن و سرا برگیرند. شست‌وشوی ویژه حوض‌ها، آب‌نماها، سقاخانه‌ها و طاق‌نماها، از دیگر کارها برای پیشواری دهه کرامت است. این کار در دهه کرامت چنان‌با جدیت انجام می‌شود که به روایت آمار، هر روز ۲۵۰هزار مترمربع از صحن و سرای حرم رضوی تنظیف و غبارروبی می‌شود؛ همتی که نه‌تنها خادمان بلکه مردم عادی و دلدادگان بسیاری را پای کار آورده است تا آستین همت بالا بزنند و همپای خادمان، غبار صحن او را سرمه چشم کنند و نور دو دیدد.

برای نمونه در یکی از این جلوه‌های خدمتگزاری، هرساله گروهی چهل نفره از اهالی آذربایجان جمع شده، پیش از شروع دهه کرامت، مسافر جاده‌های خراسان می‌شوند تا در صحن و سرای حضرت محبوب، خادم شوند و برای چند روزی هم که شده، شانه از بار غم جهنم خالی کنند.

این گروه درکنار کار نظافت که پهنای تقریبی ۳۰هزار مترمربع را دربر می‌گیرد و شامل غبارروبی چهار صحن اصلی به علاوه صحن‌های جامع رضوی، کوثر و همچنین ورودی‌های باب‌الکاظم، باب‌الهادی، باب‌الجواد و باب‌الرضا^(ع) می‌شود، وظیفه توزیع لیوان‌های یک‌بار مصرف، صابون، مایع، مهر نماز، پلاستیک زباله و این دست امکانات درمیان زائران را هم برعهده می‌گیرند. این خادمان آذربایجانی علاوه بر دهه کرامت، در روزهای پایانی اسفند نیز به مشهد می‌آیند و غبارروب درود یوار حرم مطهر رضوی می‌شوند.

● به دربار تومن، مولا، غلام حلقه درگوشم!

جاروکشی حرم مطهر رضوی مانند دیگر خدمتگزاری‌های این آستانه با آدابی ویژه همراه است. درواقع جاروگشان و دربانان در دهه کرامت نیز چون دیگر ایام سال، لباس خدمت پوشیده، با جاروهای دسته‌بلند سبزرنگ در دست، مقابل آسایشگاه دربانان واقع در صحن انقلاب، روبه‌قبله وضعج شریف امام‌رضا^(ع) می‌ایستند و یکی از آنان به عنوان چاوش خوان، در مدح امام هشتم^(ع)، اشعاری می‌خواند. زمزمه‌ها از نجوا به نغمه می‌رسد و خادمان دم می‌گیرند که: «به دربار تومن، مولا، غلام حلقه درگوشم/ دم مرگ و شب اول، مکن مولا فراموشم/ رضاچانم، رضا، رضاچانم، رضا...» در فواصل آیات، سایر دربانان نیز با تکرار ذکر «رضاچانم، رضا، رضاچانم و رضا، همراهی می‌کنند. آنان، سپس جاروگنان به‌راه می‌افتند و صحن‌های انقلاب، آزادی، قدس، گوهرشاد و جمهوری اسلامی را جارو می‌زنند. مردم نیز درکنار خادمان حضور دارند و با آن‌ها همراهی می‌کنند و اشک می‌ریزند. خادمان هنگام ورود به هر صحن و خروج از آن و همچنین مقابل پنجره فولاد صحن‌های انقلاب و آزادی به امام‌رضا^(ع) سلام می‌دهند و ادای احترام می‌کنند. جاروگشان پس از جاروکشی همه صحن‌ها، مقابل پنجره فولاد (صحن انقلاب یا آزادی) رو به قبله می‌ایستند و با دعای دسته‌جمعی، مراسم را به پایان می‌رسانند.

● خدمت ۴۳ساله در حرم

این رسم در گذشته، به سبب سنگ‌فرش نبودن صحن‌ها و بیتوته زائران در آن‌ها، روزی پنج نوبت جارو می‌شد. درواقع در گذشته که حرم مطهر رضوی هنوز به این گستردگی نبود و مشاغل مختلفی نداشت، جاروکشی در آن انجام می‌شد، آن چنان که نامش در اسناد باقی‌مانده از ۴۰سال پیش دیده می‌شود؛ قدمتی که نشان از اهمیت این خدمت دارد. همچنین در حرم مطهر رضوی از دوازده وقف‌نامه با موضوع تنظیف و تطهیر(از خوشبو کردن) حرم مطهر رضوی و امور مربوط به آن نگهداری می‌کنند که به دودسته تقسیم می‌شوند؛ وقف‌نامه‌های مربوط به فراشی ووقف‌نامه‌های مربوط به جاروکشی.

برای نمونه قدیمی‌ترین سندی که در آن به شغل فراشی اشاره شده است، وقف‌نامه «گنجلی خان‌زیک» است مربوط به سال ۱۰۰۸هجری قمری که وی در آنجا بخشی از مصارف املاک وقفی خود بر حرم را به فراشان اختصاص داده‌اند است. در این وقف‌نامه آمده است: «هرساله از درآمد موقوفات، یک تومان تبریزی به جاروکش حرم مطهر رضوی داده شود». در وقف‌نامه‌ای دیگری به سال ۱۰۱۱هجری قمری، شاه‌عباس صفوی عمارات اطراف حرم را برای دفن منسوبین آستانه ازجمله فراشان، وقف کرده است. علاوه بر فراشی، یکی دیگر از مصارف موقوفات که در بعضی وقف‌نامه‌ها آمده است، تأمین هزینه جاروکشی حرم مطهر بوده است. ازجمله «مرضی‌قلی بیگ» به سال ۱۰۸۲ و «عبدالکریم ناظر» به سال ۱۲۰۶هجری قمری عواید یک باب دکان وقفی خود را به یک خادم از هر پنج کشیک اختصاص داده‌اند تا همواره در حرم مطهر مشغول جاروکشی باشد. همین است که عنوان «جاروکش آستانه»، راگاه بعضی اشخاص برای ابراز ارادت و خضوع خود به امام‌رضا^(ع) برمی‌گزینند؛ همچنان که در بعضی کتیبه‌ها، عبارت «به سعی و اهتمام جاروب‌کش آستانه، آمده است.

ناگفته‌نماند که جاروکشی در عهد صفوی، خدمتی مستقل محسوب می‌شده است که برابر اسناد برجای‌مانده از سال ۱۰۳۷هجری قمری، دوازده تن آن را انجام می‌داده‌اند. در اسناد، تا سال ۱۱۱۰هجری قمری، به‌صورت مکرر و پیوسته به این خدمت اشاره شده است اما پس از این تاریخ با وجود کاربرد واژه «جاروکش» در اسناد، از آن به عنوان شغل مستقلی یاد نشده‌است وجاروکشی علاوه بر فراشان به بخشی از وظایف دربانان و خادمان نیز تبدیل می‌شود.

شماره ۱۵

SHAHRAKNEWS.IR
۴شنبه
۲۲ دی‌ماه ۱۳۹۵
شماره ۲۲۱۸

۱۵

تبریز و جوارو

تبریز و جوارو

تبریز و جوارو

تبریز و جوارو

تبریز و جوارو

تبریز و جوارو

تبریز و جوارو

گذری بر تاریخ کتیبه‌های حرم مطهر رضوی که مضمون آن‌ها حدیث و سوره‌های قرآن کریم است

کلام نور در خانه نور

فوتو حرم